

EXTINCTIE

RENÉ TEN BOS

Extinctie

BOOM
AMSTERDAM

© René ten Bos, Nijmegen 2019
© Boom uitgevers Amsterdam, 2019

Behoudens de in of krachtens de Auteurswet van 1912 gestelde uitzonderingen mag niets uit deze uitgave worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch door fotokopieën, opnamen of enig andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Voor zover het maken van kopieën uit deze uitgave is toegestaan op grond van artikelen 16h t/m 16m Auteurswet 1912 jo. Besluit van 27 november 2002, Stb 575, dient men de daarvoor wettelijk verschuldigde vergoeding te voldoen aan de Stichting Reprorecht te Hoofddorp (Postbus 3060, 2130 KB, www.reprorecht.nl) of contact op te nemen met de uitgever voor het treffen van een rechtstreekse regeling in de zin van art. 16l, vijfde lid, Auteurswet 1912. Voor het overnemen van (een) gedeelte(n) uit deze uitgave in bloemlezingen, readers en andere compilatiewerken (artikel 16, Auteurswet 1912) kan men zich wenden tot de Stichting PRO (Stichting Publicatie- en Reproductierechten Organisatie, Postbus 3060, 2130 KB Hoofddorp, www.stichting-pro.nl).

No part of this book may be reproduced in any way whatsoever without the written permission of the publisher.

Verzorging omslag & binnenwerk: René van der Vooren

ISBN 978 90 2442 698 0 | NUR 730

www.boomfilosofie.nl
www.bua.nl

Inhoud

1	De plee van het universum	7
---	---------------------------	---

DEEL I

De extinctie van dieren

2	Drempelkunde	19
3	Syndroom	44
4	Parasiet	62
5	Onrust	80
6	Idioten	105

DEEL II

De extinctie van mensen

7	Doem	135
8	Pessimus	163
9	Niets	189
10	Het ondier	223

Nawoord 231

Literatuur 235

Register van namen 249

De plee van het universum

Voorjaar 1794. Parijs staat in brand. De revolutionair Georges Danton wordt ter dood veroordeeld en sterft op 5 april door de guillotine. Nauwelijks een maand later verliest ook de beroemde scheikundige en belastinginnehmer Antoine Lavoisier zijn hoofd. Tussen deze twee gebeurtenissen in sterft op 13 april de destijds beroemde, maar inmiddels zo goed als vergeten schrijver Nicolas Chamfort aan de gevolgen van een jammerlijk mislukte zelfmoordpoging. Zijn dood is in bepaalde opzichten gruwelijker dan die van zijn twee beroemde tijdgenoten: maandenlang wachtte de volledig verminkte Chamfort op zijn einde, dat als een verlossing moet zijn gekomen.

Aan de andere kant van Europa, in Koningsbergen, stuurt Immanuel Kant begin april 1794 een brief aan zijn uitgever waarin hij aankondigt dat hij een satirisch essay wil schrijven. De bijna zeventigjarige Kant heeft ook al een titel van het stuk: *Het einde van alle dingen* (*Das Ende aller Dinge*). Op de dag dat Chamfort sterft, werkt Kant vermoedelijk aan zijn essay. Twee maanden later, in juni, wordt het stuk uiteindelijk gepubliceerd. Het heeft een uitzonderingspositie in Kants imposante oeuvre: waar zijn bekendere werken, met name zijn kritieken, zich vaak kenmerken door een intimiderende systematiek en een stugge en ontoegankelijke schrijfstijl, is dit essay een stilistisch juweel.

Wie denkt dat Kant alleen maar kon denken en niet kon schrijven, moet *Das Ende der Dinge* eens lezen.¹

Het einde van de dingen — dat is niet iets waar de meeste mensen vrolijk van worden. Het is een lelijk onderwerp, omdat het onszelf in een kwaad daglicht plaatst. Het wezen dat het einde kan denken, de mens, ontkomt niet aan de nare gedachte dat het zelf medeplichtig is aan dit einde. Als het niet roekeloos of onmatig leeft, is er nog altijd het deprimerende besef dat het uiteindelijk onmachtig is om iets tegen dat einde te doen. Met andere woorden: als de dingen niet zouden eindigen, zouden we dat eigenlijk niet verdienen. Dat zijn nog eens sombere gedachten. Het loopt namelijk nooit goed af: óf er komt een einde, óf er komt geen einde, maar ook in het laatste geval zitten we met een akelig schuldbesef opgezadeld. We hebben het uitblijven van het einde immers helemaal niet verdiend.

De enige manier om zo'n somber onderwerp draaglijk te maken, zo moet Kant hebben gedacht, is er iets moois over te schrijven. Over lelijkheid kun je maar beter mooi schrijven, anders wil niemand erover lezen.

* * *

¹ Een van de bekendste critici van Kants schrijfstijl was Heinrich Heine. Hij sprak over een 'grijze en droge pakpapierstijl' en een 'hoofse, koele kantoortaal'. Het is misschien wat overdreven om te zeggen dat Kant voor Heine niets anders was dan een doodsaaie

bureaucraat, maar hij zag hem wel als een spitsburger die door zijn keuze om zijn hoofdwerk in een dergelijke saaie taal te schrijven de filosofie blijvende schade heeft toegebracht. Zie voor een discussie: Naumann (1999), pp. 97-98.

De centrale vraag in Kants essay wordt pas na een bladzijde of vijf geformuleerd:

Waarom verwachten de mensen echter een einde van de wereld? En als dit voor hen in de verwachting ligt, waarom ook nog eens een einde vol verschrikking (voor het grootste deel van het mensengeslacht)?²

Hier worden twee vragen gesteld. De eerste vraag gaat over het einde van de wereld, de tweede over hoe verschrikkelijk het einde van de wereld moet zijn, althans voor de meeste mensen.

Laten we beginnen met de eerste vraag. Het einde van de wereld is volgens Kant niet zomaar een stupide fantasie, maar een vraag die ook redelijke mensen kunnen stellen. Dat is belangrijk: de vraag op zich is dus niet onredelijk. Haar willen beantwoorden is dat misschien wel. De rede kan zich van het einde van de dingen namelijk helemaal geen voorstelling maken. Dat einde is volgens Kant niet in de menselijke ervaring gegeven; het is bovenzintuiglijk (*übersinnlich*).

Ook elders in het essay gebruikt hij woorden die het overstijgende (*übersteigende*) of verhevene (*Erhabene*) van het idee van het einde van de wereld moeten aanduiden. Het gaat om iets 'afgrijselijks' (*grausendes*) en 'afstotends'. Tegelijkertijd gaat het om iets wat ons aantrekt en fascineert. Volgens Kant overkomt dat laatste niet alleen angstige of bijgelovige mensen; als dat zo zou zijn, zou het hem niet zo interesseren. Nee, ook de rede wordt gegrepen door dat einde. Het houdt haar bezig, het verwondert haar, het stelt haar voor bepaalde grenzen die ze zelf niet kan doorgronden.

2 Kant (1999), p. 66.

Zeggen dat de rede gegrepen wordt door dat einde, betekent niet dat we weten *waarom* zij erdoor gegrepen wordt. Hier komt de aporie naar voren waar Kants hele essay om draait: de vraag naar het einde van de wereld dient zich aan bij de rede omdat zij zich ook geen voorstelling kan maken van een wereld die eeuwig blijft bestaan. Precies hier loopt de rede vast als ze nadenkt over het einde: het einde zelf kan ze niet bevatten, maar ook het uitblijven van dat einde niet. Kant wijst erop dat de duur van de wereld (*Dauer der Welt*) voor de rede moet samenhangen met het einddoel van het bestaan van alle redelijke wezens. Een wereld die niet tot een einde zou komen, is een wereld die haar doel niet zou bereiken, 'alsof het gaat om een toneelspel dat geen uitweg (*Ausgang*) kent en geen redelijke bedoeling heeft'.³ De rede ontdekt dus dat het eeuwige voortbestaan van de wereld onbegrijpelijk is en stuit daarom op de vraag naar het einde van de wereld, een vraag die evenzeer onbegrijpelijk is.

* * *

Laten we nu eens kijken naar de tweede vraag: waarom moet dat einde verschrikkelijk zijn, althans voor de meeste mensen? Deze vraag kun je niet los zien van de breed gedeelde mening over de 'hopeloze' morele verderfelijkeid van de mensheid. Het lijkt daarom rechtvaardig en wijs om aan deze hopeloosheid een drastisch einde te maken. Ik zei het al: de mensheid verdient het uitblijven van het einde niet. Op de jongste dag is God precies degene die een streep zet onder dat morele verderf.

Kant toont zich begripvol. Mensen, zo beweert hij, voelen vaak en niet zonder grond de last van hun bestaan, alsof ze zelf de oorzaak van die last zijn. De grond hiervan moet

3 Ibid.

worden gezocht in het feit dat terwijl de wetenschap, pedagogiek of esthetiek vooruitgang boekt, de morele vooruitgang juist achterblijft. Dit is gevaarlijk, niet alleen voor de zedelijkheid van de mens, maar uiteindelijk ook voor zijn fysieke welbevinden. Immers, de behoeften groeien door deze gang van zaken veel sterker dan de middelen om ze te bevredigen.⁴

Het beeld dat Kant hier schetst, is dat van een moraal die overal achteraan strompelt en altijd te laat komt. Hij haalt het beroemde gezegde van Horatius aan: *pede poena claudo*. In goed Nederlands: de straf volgt met hinkende voet op de misdaad. Ze is dus altijd te langzaam, altijd te laat. Hetzelfde geldt voor de moraal. Kant is zich heel goed bewust van de tekortkomingen van de moraal. In al haar ijver (*Eilfertigkeit*) struikelt (*stolpert*) die moraal maar al te vaak, ook al zou een 'wijze wereldregeerder' anders hopen, zelfs anders verwachten. Toch houdt hij vast aan die moraal. We kunnen niet anders. We moeten niets minder dan een 'heroïsch geloof in de deugd' omarmen. Achter deze oproep schuilt wel enige twijfel aan wat je de effectiviteit van de moraal zou kunnen noemen. Kant is zich er ten volle van bewust — en dit is een punt dat ons allen te denken moet geven — dat een oproep tot een heroïsch soort deugdzaamheid misschien wel veel minder tot de verbeelding spreekt dan precies de schrik die gepaard gaat met de gedachte aan het einde van alle dingen.

* * *

Waarom begin ik dit boek over extinctie met beschouwingen over een mooi maar niet zo bekend essay van Kant? Als ik over extinctie spreek, heb ik het over de extinctie van dieren (deel I) en over de extinctie van onze eigen soort,

4 Idem, p. 67.

de mens (deel II). Het zijn lelijke onderwerpen, die veel te maken hebben met dat moeilijke concept 'einde'. Niet alleen filosofen maar ook wetenschappers zetten extinctie, van zowel mens als dier, in groten getale op de agenda (zie hoofdstukken 2, 3 en 4). Het gaat hier om mensen die redelijkheid claimen, die extinctie vaak maar niet altijd slecht vinden, die doemscenario's schetsen en die niet begrijpen waarom het onderwerp niet meer op de agenda staat. Wie tijdschriften als *Nature of Science* doorbladert, ziet dat ook redelijke mensen bevangen zijn geraakt door het afgrijselijke. Hoewel we het einde van het leven vaak proberen te verdringen, zijn we er tegelijkertijd door gefascineerd. Niet alleen wetenschappers, maar ook bioscoopbezoekers, lezers van sciencefiction of horrorliefhebbers zijn in de ban van het einde: het einde van het leven, van de mensheid, van de planeet...

Kant vindt onze fascinatie voor dit soort onderwerpen niet onredelijk. Tegelijkertijd is hij bang dat onze moraliteit niet opgewassen is tegen deze fascinatie. Vandaar zijn klemmende beroep op het 'heroïsche geloof in de deugd'. Daarmee eindigt hij het essay, dat niet meer dan zeven pagina's telt. Hij moet echter geschrokken zijn van zijn eigen angsten, want meteen na zijn appel, dus als het essay in strikte zin af is, voegt hij er een uitvoerige 'opmerking' (*Anmerkung*) aan toe. Die opmerking is langer dan het eigenlijke essay en leest als een soort correctie daarop. Het heroïsche geloof in de deugd onttaardt al snel in een betoog over christelijke en 'liberale' liefde en heeft als doel de lezer, die misschien toch is gaan twijfelen over de kracht van de moraal, een hart onder de riem te steken.

Toch blijft die opmerking over de struikelende moraal, die altijd te laat komt, hangen. Het is immers de vraag of die moraal het gemoed van de mensen weet te beroeren. Het is alsof Kant zijn pessimisme onder ogen ziet, zich vervolgens een ongeluk schrikt en ten slotte op zijn schreden

terugkeert. Om in zijn eigen metaforen te blijven: wie eenmaal in moreel opzicht aan het hinkelen en struikelen gegaan is, kan beter een nieuwe aanloop nemen. In het eerste deel van dit boek ga ik uitvoerig in op de ineffectiviteit van de moraal (hoofdstuk 5) als het gaat om extinctie, en ook op de bureaucratische manieren waarop we met de waanzin van dit onderwerp proberen om te gaan (hoofdstuk 6).

* * *

Om duidelijk te maken waar deel II over gaat, wil ik deze inleiding eindigen met een discussie over wat misschien wel het betekenisvolste is aan Kants essay. Ik doel hierbij op een lange en merkwaardige voetnoot die hij eraan heeft toegevoegd. Die voetnoot plaatst Kant meteen na zijn bespreking van de tweede vraag: waarom moet het einde van de dingen verschrikkelijk zijn?

De noot gaat over het pessimisme van de mens. Eerst beklagt Kant zich over hoe geleerden van over de hele wereld 'weerzinwekkende metaforen' (*ekelhafte Gleichnissen*) hebben gebruikt om de beroerde en hopeloze situatie van de mens te beschrijven, zonder zich ook maar iets gelegen te laten liggen aan de menselijke neiging tot het goede. Daarna gaat Kant echter uitgebreid in op een aantal van die metaforen, die steeds over het verblijf (*Aufenthalt*) van de mens op aarde gaan. Kant bespreekt ze met een gevoel voor humor dat je normaal gesproken niet verwacht van de moraalridder die hij toch ook is. Pessimisme is kennelijk iets waar Kant zich ook onbedaarlijk vrolijk over kon maken. Hier volgen de vier metaforen die hij oplepelt in zijn voetnoot:

- 1 Allereerst lijkt het verblijf van de mens op aarde op het verblijf in een *herberg*: iedere bezoeker die zijn levensreis wil onderbreken en er komt logeren, moet er reke-

ning mee houden dat de volgende bezoeker hem verdringt. Volgens Kant is dit een les van de derwisjen, de overbekende islamitische soefimeesters. Mij is niet duidelijk waarom hij dit denkt. Hij gebruikt het woord 'karavanserai', dat kennelijk iets met die derwisjen te maken heeft. Maar wat het verband precies is, wordt wederom niet duidelijk. Wat ik wel weet, is dat in woestijngebieden karavanserais, net als de herbergen bij ons, bescherming boden aan de reizende medemens. Maar wat is precies weerzinwekkend aan een herberg of een karavanserai? Zou het kunnen dat Kant, die tijdens zijn leven nooit ver buiten Koningsbergen is geweest, een hekel aan nomadisme had? Anticipeerde hij al op het grote vraagstuk van de menselijke mobiliteit (autoverkeer, vliegverkeer)? Ik denk dat deze speculatie te ver voert.

- 2 We kunnen het verblijf van de mens op aarde ook zien als een verblijf in een *tuchthuis*, een plek waar, aldus Kant, 'de gevallen en de uit de hemel verstoten geesten' gedisciplineerd en gezuiverd moeten worden. Dit idee schrijft Kant toe aan Indische, Tibetaanse en andere oosterse wijzen, maar ook Plato, 'zelfs Plato', zou een dergelijke opvatting zijn toegedaan. Dat de planeet een soort strafkamp is, niets anders dan een poel van ellende, lijdt geen twijfel. Het is een gedachte die in veel tradities voorkomt, niet alleen in degene die Kant noemt. De planeet verschijnt dan als een plek die je, nadat je eenmaal gezuiverd en getuchtigd bent, moet achterlaten. Ze is een noodzakelijk kwaad.
- 3 De derde metafoor is het verblijf in een gekkenhuis. De bewoners houden zich, aldus Kant, bezig met zichzelf en met anderen dwarszitten. Anderen dwarszitten en zelfs 'hartenpijn' (*Herzeleid*) bezorgen wordt in het gekkenhuis beschouwd als een eerzame zaak. Onduidelijk is welke wijzen en geleerden dit ooit hebben gezegd. Betreft het een verwijzing naar de *homo oeconomicus*, die

slechts calculerend door het leven gaat en de ander altijd ziet als een middel en nooit als een doel op zich? Is het gekkenhuis een grote manipulatieve bende? Is Kant dan toch niet te verenigen met het kapitalisme, het systeem dat van ieder mens een *homo oeconomicus* wil maken?⁵

- 4 De vierde, duidelijkste en ook leukste metafoor is die van de *cloaca*, het afvoerkanaal waar alle vuiligheid (*Unrat*) naartoe wordt gebracht. Hoe weerzinwekkend ook, deze gedachte vindt Kant toch ‘op een bepaalde manier origineel’. Hij schrijft haar toe aan een ‘Perzische grappenmaker’, die dacht dat het eerste oponthoud van de mens het paradijs in de hemel was. Daar waren bomen genoeg, voorzien van heerlijke vruchten. Maar de eerste mensen, zoals bekend een man en een vrouw, aten zoveel van die vruchten dat er op een gegeven moment geen vruchten meer waren — op één uitzondering na: er was nog één boom met één vrucht, die echter onder geen beding gegeten mocht worden. Maar het paar kon ook hier niet van afblijven. Opdat ze de hemel niet verder zouden ‘bevuilden’, bleef er niets anders over dan een engel op te roepen die het paar op de aarde wees, die vanuit de hemel op grote afstand te zien was. Hij sprak daarbij de woorden: ‘Daarginds heb je de plee van het hele universum.’⁶ De engel bracht dat mensenpaar naar die plee en

5 Op deze vragen kan ik hier niet verder ingaan. Er is een waanzinnige hoeveelheid literatuur die Kant met het kapitalisme verbindt. Ik denk hierbij bijvoorbeeld aan het werk van de Amerikaanse bedrijfsethicus Norman Bowie. Er is ook heel veel literatuur die Kant probeert los te wrikken van alle banden met het kapitalisme. Die literatuur richt zich

dan met name op Kants kritiek op manipulatieve relaties. Zie voor discussie: Jones, Parker & Ten Bos (2005), pp. 41-53.

6 Kant (1999), p. 67. Ik heb om stijlredenen iets gesmokkeld met de vertaling. In het Duits staat te lezen: ‘Das ist der Abtritt für das ganze Universum.’

ging daarna zo snel mogelijk weer terug naar de hemel. Kants commentaar: het hele mensengeslacht op aarde stamt af van die twee ellendelingen.

Hoe zien we ons verblijf op aarde? Als herberg, als tuchthuis, als gekkenhuis, of als plee, waarin al het vuil makkelijk kan worden weggespoeld? Ik vermoed dat Kant tegen deze vormen van pessimisme niets anders kon doen dan een heroïsch beroep op de moraal inbrengen, maar ik vermoed ook dat hij zich in het essay over het einde van de dingen toch ergens geamuseerd heeft met dit soort pessimisme. Die lange voetnoot duidt erop, en ook de aanwezigheid van termen als ‘op een bepaalde manier origineel’ of ‘grappenmaker’. En natuurlijk de fraaie literaire stijl.

De thema's van Kants essay zitten vooral in het tweede deel van dit boek verstoppt: het ondenkbare van het einde, de morele laakbaarheid van de mens, de (on)mogelijkheid van de moraal om iets te veranderen aan de situatie, de doem die daardoor boven ons hangt, de onweerstaanbaarheid van die doem, de fascinatie die we hebben voor het niets, het eeuwige gevecht tussen optimisme en pessimisme, enzovoort. Deze onderwerpen komen allemaal aan de orde in de hoofdstukken 7, 8 en 9. Ze culminereren in het tiende en laatste hoofdstuk, in een korte bespreking over de ondieren die we zijn.

Ik vat al deze thema's samen onder de noemer van *extinctie* — een term die Kant bij mijn weten nooit gebruikt heeft, maar dat maakt niets uit. Ik hoop namelijk dat de lezer merkt dat er een pervers soort plezier schuilgaat achter de discussie over deze thema's, dat ik ook in het genoemde essay van Kant meen te hebben bespeurd.

Kant deinsde ervoor terug, maar de kiemen voor het lachen over de extinctie zijn gezaaid. De planeet is toch een plee. Wat moeten we ermee?